

דמויות החמ"ד תשפ"א –

הראי"ה קוק, הרב יעקב מאיר ורבנים ראשיים לדורותיהם

כתיבה הרב יהודה זולדן, מפמ"ר תושב"ע, מינהל החינוך הדתי

שמירת השבת, ושמירת מנהגים

הראי"ה קוק, הרב יעקב מאיר, והרב בן ציון מאיר חי עוזיאל עסקו בהרחבה בנושאי שמירת השבת ושמירת מנהגי אבות.

הם דנו בשאלות עקרוניות הקשורות לחזות היהודית - הפרהסיא הציבורית של מדינת ישראל בהקשר של שמירת השבת והחג, וכן לאורחות החיים של שומרי תורה ומצוות בארץ ישראל המתחדשת ויחסם למנהגי אבות ועדות כפי שנהגו בגלויות השונות.

סוגיות אלו מלוות אותנו עד היום בצורות שונות, אך העקרונות ההלכתיים והערכיים הם אותם עקרונות.

א. שמירת השבת

1. פרנסת ישראל על משא פלג - פציון פופדי של מדינת ישראל

הרבנות הראשית לדורותיה עמדה על משמרת השבת והחגים, ובעיקר במה שקשור לפרהסיא של השבת והחג במדינת ישראל. מדובר בנושא מורכב ביותר. יש צרכים חיוניים שעל מנת להפעיל אותם, יש לחלל שבת - צבא וביטחון, משטרה, מכבי אש, בתי חולים ושרותי בריאות, מפעלים חיוניים, נמלים ואוויר ועוד. מבחינת הציבור שלא שומר תורה ומצוות אפשר לנהל בשבת וחג מערכת חיים רגילה – עבודה, לימודים, תחבורה ציבורית, שרותי רדיו טלוויזיה ועוד.

עם קום המדינה נקבע בחוק שיום המנוחה הרשמי של מדינת ישראל הוא שבת וחג. אך אותם שאינם שומרי שבת, מעונינים לנצל את היום לקניות, תחרויות ספורט, בלויים ועוד. שאלת הפרהסיא של מדינת ישראל מעסיקה אותנו עד היום הזה. יש בשנים האחרונות כרסום בענין, ויש עיריות שמעודדות תחבורה ציבורית, פתיחת קניונים ומקומות בילוי בשבת.

גם בפני ציבור ששומר שבת, הונחו שאלות חדשות. עם התפתחות הטכנולוגיה התעוררו שאלות הקשורות לאופן השימוש עם מכשירי חשמל חדשים, רופאים, אנשי צבא ובטחון, חקלאים, שאלו שאלות חדשות הקשורות לשבת ועוד.¹

אנו נמקד את העיון בהנהגתם של הרבנים הראשיים בתחום החקלאות בשבת, ובעיקר במה שקשור לחליבה בשבת ושימור תוצרת החלב. יהודים עלו לארץ והקימו יישובים חקלאיים ובהם גם יישובים של חקלאים שומרי תורה ומצוות. הלכה היא שאסור לחלוב בשבת, מאידך חייבים לחלוב את הפרות, כי זה צער בעלי חיים גדול מאוד. בחוץ לארץ גוי היה חולב בשבת, אך החלוצים שעלו לארץ ישראל, דגלו בעבודה עברית, ולא העסיקו גויים גם לא ביום חול. מה גם שלא היה קל למצוא גויים שיסכימו לעבוד אצל יהודים, בשל המתח והאיבה שבין יהודים וערבים. לא היה אז גם שום אמצעי טכנולוגי באמצעותו אפשר לחלוב בשבת. אלו הגיעו לעולם רק לאחר מספר שנים.

נעיין בדרכי התמודדותם בסוגיה זו של הראי"ה קוק, הרב יעקב מאיר, והרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, עוד בימים שלפני קום המדינה, ולאחר מכן נעיין בשאלות ההלכתיות בדרכי ההתמודדות של הרבנים הראשיים לדורותיהם עד היום הזה, גם לאחר המצאת מכונות החליבה.

שנת תשפ"א היא ערב שמיטה (שנת תשפ"ב היא שנת שמיטה). הדיונים ההלכתיים אודות חליבה בשבת לא קשורים לשנת שמיטה, אבל הדיון יכול לאפשר לנו להתבונן וללמוד על האתגרים וההתמודדויות של חקלאים שומרי שבת. זאת בנוסף לשאלות הקשורות לגידולי אדמה – בלאים, תרומות ומעשרות, שמיטה, ועוד.

בשונה מהעבר הלא רחוק, סך המתפרנסים כיום מחקלאות הוא קטן מאד, ובחברה מודרנית ומתועשת כנראה שזה מספיק. עם ישראל שב לארץ, והארץ מאירה פנים - ההישגים החקלאיים של מדינת ישראל בכל התחומים: חקלאות הקשורה לגדולי אדמה, וחקלאות בעלי חיים - עופות, בקר, צאן, דגים, הם עצומים בקנה מידה עולמי.

ואמר רבי אבא: אין לך קץ מגולה מזה, "ואתם הרי ישראל ענפכם תתנו ופריכם תשאו לעמי ישראל כי קרבו לבוא" (יחזקאל ל"ו, ח).

רש"י: מגולה מזה - כשתתן ארץ ישראל פריה בעין יפה אז יקרב הקץ, ואין לך קץ מגולה יותר (סנהדרין צ"ח, עא').

¹ סקירה מקיפה על פעילויות הרבנים הראשיים לדורותיהם למען שמירת השבת, ראה: הרב יהודה שביב, "על משמרת השבת", 70 שנה לרבנות הראשית לישראל, חלק ב עמ' 329-372.

מספר תשובות לשאלה מדוע אסור לחלוב בשבת?

- א. דש** - בגמרא (שבת צ"ה, ע"א) נאמר: "החולב... בשבת חייב חטאת. ... חולב חייב משום מפרק". רש"י הסביר שחליבה היא תולדה של מלאכת דש. מלאכת דש היא פירוק התבואה מהקליפה, פירוק אוכל ממקום מכוסה. כך גם בחליבה. החלב נמצא בעטיני הבהמה ואסור לפרק החלב משם.
- ב. ממחק** - רבנו תם (שבת ע"ג, ע"ב) תוספות דיבור המתחיל 'מפרק', טען כנגד רש"י, שמלאכת דש היא רק בגידולי קרקע. לפי רבנו תם מפרק חייב משום ממחק. בעת הלחיצה על העטין של הפרה, מחליקים את העור של הבהמה. אך אם כך, הרי זו מלאכה שאינה צריכה לגופה, אלא שנח לו במחיקה זו, כדי שהבהמה לא תצטער מריבוי החלב, ושיוכל להיווצר חלב חדש.
- ג. קוצר** - בתלמוד הירושלמי (שבת ז', ב) נאמר: "חולב משום קוצר". ניתן להסביר שהגדרה למלאכת קוצר היא רחבה יותר, ואין הכוונה דוקא לקצירה של תבואה בשדה. כל עקירה של דבר ממקום גידולו וחיותו הטבעי, זו מלאכת קוצר, זאת מפני שפעולת הקצירה העקירה ממקור החיות, מעניקה מעמד חדש ואחר לדבר שנעקר ממקומו.
- ד. גוזז** כמו בגוזז שמפרק (מנתק) את הצמר מהבהמה, כך חולב מפרק (מנתק) חלב מהבהמה (שיטה מקובצת, כתובות ס', ע"א).
- ה. טוחן** - מלאכת טוחן היא הפרדה של דבר לחלקים קטנים, וכאן יש הפרדה של החלב מהבהמה [זה לא דש לדעתו, כי דש זה רק בגידולי קרקע] (הרב אליעזר ממיץ, יראים השלם, סימן רעד).

3. פראייף קוק, פרח בן ציון ואיר לזיאן, פרח ילקב ואיר: ילוי לל שפג"א או פיגריא פאכגייס

- א.** לאורך כל הדורות, יהודים גידלו פרות לצריכת חלב אישית. רפתות לא היו נפוצות ובודאי אין מדובר על רפתות גדולות, שאת תוצרתן מכרו לאחרים. חייבים לחלוב את הפרות, כי זה צער גדול להן אם הן לא נחלבות. את פעולת החליבה בשבת ובחג עשה גוי – "גוי של שבת". כל עוד היה מדובר על חקלאי שמחזיק פרות בודדות, גויים חלבו ואת החלב השמידו, או שיהודים חלבו והשמידו את החלב. החקלאים ספגו את ההפסד הכספי. עם התחדשות ההתיישבות היהודית החקלאית בארץ, הקימו רפתות גדולות יותר והתעוררה השאלה כיצד תתבצע החליבה בשבת? השמדת החלב שנחלב בשבת היא הפסד כספי גדול. מאידך חקלאים שאינם שומרי תורה ומצוות היו בעד "עבודה עברית" והתנגדו לכך שגויים יהיו שותפים בעבודה חקלאית.

ב. לראי"ה קוק הגיעה שמועה, שבחווה החקלאית במקוה ישראל חולבים פרות בשבת, וכן עושים פעולות אחרות שאסור לעשותן בשבת. במכתב מתאריך כ"א סיון תר"פ (1920) הוא כתב להנהלת החווה את המכתב הבא (אגרות הראיה חלק ד', אגרת קלא, [מהד' בית הרב, תשע"ח]):

הנני מוצא לי חובה קדושה להעיר את לבבכם, על דבר אשר הקשיבה אזני, ביחש להנהגה שבחווה היקרה שלכם עם קדושת יום שבת קודש.

סופר לי, את אשר לא אאמין, כי צעירינו העובדים אצלכם מחללים הם את השבת בעבודות אסורות, כמו חליבת הבהמות, והשקאת הצמחים.

אלופי היקרים, הייתכן דבר זה להיות?? הננו הולכים ונגשים אל גאולתנו ואל פדות נפשנו. קומתנו הישראלית הולכת היא ומזדקפת, רואים אנו בעינינו כי פקד ה' את עמו, וחזיונות תקותינו אשר בדבר ה' הולכים ומתגשמים, ובשעה גדולה כזו הנהיה אנחנו עכשו נזורים אחר [הולכים אחורה], מאחר מקור חיינו, ונחלל את היום הקדוש שהוא הוד קדשינו ותפארתנו. אינני מקבל לאמת את השמועה הזאת, אבל אם ימצאו איזה צעירים יחידים שהם שוגים בזה, הנני מבקש את מעלת ההנהלה שתאחז ידה בכחל ובעוז לשמור את קדושת השבת.

המכתב נכתב לפני למעלה ממאה שנים. וכבר אז בעיני הראי"ה קוק "רואים אנו בעינינו כי פקד ה' את עמו, וחזיונות תקותינו אשר בדבר ה' הולכים ומתגשמים", ולא יתכן שבמצב המיוחד הזה מחללים שבת. מנהלי מקוה ישראל ענו לרב קוק, ולטענתם הם חייבים לעשות מלאכות אלו בשבת מפני שהם נגד שימוש ב"גוי של שבת". הם בעד עבודה עברית. הראי"ה קוק השיב להם בי"ג תמוז תר"פ (אגרות הראיה חלק ד', אגרת קלט (מהד' בית הרב, תשע"ח)) שיש ערך רב גם בשיתוף הגויים שחיים בקרבנו "שלא חדלה תורתנו הקדושה מלהזכירו בתור אחד מהנספחים לחיינו החברותיים... מה שנכנס בכלל היתר מלאכה על-ידי גוי בפרטים ידועים הוא דבר שאנו צריכים להכניס בחשבון של המשק החקלאי שלנו".

- לו מקוה ישראל היה כפר יהודי בחו"ל, והראי"ה קוק היה רב בחו"ל, הוא לא היה כותב להם מכתב כזה. מה הערך המוסף בתוכן מכתבו של הראי"ה קוק בכך שחילול השבת נעשה בארץ ובתקופה הזו?
- הראי"ה קוק ראה ערך חיובי בשיתוף גוים שחיים בקרבנו. מה הערך?
- כיום מקובל להעסיק עובדים שהם אינם יהודים – תושבי הארץ ועובדים זרים, בחקלאות ובתחומים נוספים (בניה, סיעוד ועוד). על-פי הראי"ה קוק, מה הערך החיובי בכך?

ג. כמה שנים אחר כך, בחודש תמוז תרפ"ו (1926), פרצה מחלה בבהמות, והממשלה הבריטית אסרה כניסה של חקלאיים ערבים ליישובים יהודים. הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, שהיה אז הרב של תל אביב, השיב תשובה בענין חליבה בשבת (שו"ת משפטי עוזיאל כרך א', או"ח סימן י):

שאלה: לרגל דבר הבהמות שפרצה בארצנו בשנה זו, ובהיות שמחלה זו היא מחלה מתדבקת ממקום למקום על ידי כניסתם של בני אדם מכפרים שנפוצה בהם מחלה זו למושב אחר, אסרה הממשלה [הבריטית] כניסתם של תושבי הכפרים הערביים שבהם נגעה מחלה זו למושבות ישראל, ולכן נטלה האפשרות לחלוב הבהמות בשבת על ידי אינו יהודי, ואם נשאר הפרות טעונות חלב עד מוצאי שבת עלולות להסתכן ולהפסיק את חלבן, ועל ידי כך יהרס לגמרי משק החלב שבמושבות ישראל שהוא מקור פרנסה למאות בעלי משק חלב ופועליהם המרובים. ולכן נפשנו בשאלתנו למצוא דרך היתר לחלוב הפרות בשבת, עד אשר יהיה אפשר לחלוב שוב על ידי לא יהודי על מנת להשתמש בו אחר השבת, או אם מותר לחלוב על מנת להשליכה לאיבוד.

הרב עוזיאל עסק בהרחבה ובהעמקה רבה בסוגיות הגמרא הקשורות לאיסור חליבה בשבת וחיפש דרכים להקל בענין. ולאחר זאת:

והיות וענף החלב בארצנו הוא אחד מיסודות המשק הישובי, שמאות ואולי גם אלפים משפחות מתפרנסות או שמשלימות פרנסתן ממנו, והיות ומניעת החליבה בשבת תביא צער רב לבהמות שגורם הפסקת החלב ולפעמים קרובות גם מיתתן של הפרות החולבות, שנמשך מזה הריסת משפחות שלמות שמקור פרנסתן היחידי הוא משק החלב, והריסת נקודות ישוביות שאחד מתנאי קיומן הוא משק החלב, והואיל והשלכת החלב לאבוד או החליבה לתוך אוכל אינן מתירות החליבה, ואין לנו אפוא אלא התיר חליבה על ידי גוי שגם בזה יש לפקפק מאד אם נפסוק להלכה שהחליבה בשבת אסורה מדאורייתא, והואיל ולא תמיד ולא לכל אדם נמצאים חולבים לא יהודים ברשותו, מכל טעמים אלו מצדד אני להיתר על יסוד מאמר רז"ל: "כדאי ר' שמעון לסמוך עליו בשעת הדחק" (ברכות ט ע"א).

לפיו, ההיתר הוא בארבעה תנאים: "שהחליבה תעשה על ידי כלי ולא בידיים וזאת לשם שינוי, שתיעשה בצינעה, רק כשלא יהיה אפשר לעשות על-ידי גוי, ולחלוב לאט". הרב עוזיאל כתב שדבריו הם מחודשים "כל זה אני אומר לא להלכה ולא למעשה אלא הצעה למשא ומתן לברורה ולבונה של הלכה זו עד אשר יסכימו עמי רבותינו הגאונים שבארצנו".²

² הרב עוזיאל כתב תשובות נוספות בענין, בעקבות תגובות שהגיעו אליו. ראה: שו"ת משפטי עוזיאל כרך א, או"ח סימן יא; שו"ת משפטי עוזיאל כרך ג, אורח חיים סימן מז.

• מה היו השיקולים של הרב עוזיאל למצוא היתרים דחוקים על מנת להתיר לחלוב בשבת?

ד. לאחר כשנתיים הגיב הראי"ה קוק לרב עוזיאל על פסיקתו בענין (שו"ת אורח משפט אורח חיים סימן סד):

ב"ה עיר הקדש ירושלים תובב"א ט' אלול תרפ"ו.

לכ' ידידי הרב הגאון מוהר"ב חי עוזיאל שליט"א ראש רבני מחוז יפו ת"א ת"ו. שלו' וברכה.

הגיעני קונטרסו היקר, וראיתי התאמצותו הנאמנה לטובת אחינו בעלי המחלבות. אבל אחרי כל זה קשה מאד לבנות יסוד להיתר, בדבר המוחזק ועומד על פי דברי רוב הראשונים שיש בזה איסור סקילה.

מכאן ואילך הראי"ה קוק דן ופלפל עם הרב עוזיאל בדברי הגמרא והפוסקים בענין, ולבסוף כתב:

אין בזה שום נטיה [שום ספק], שהוא איסור תורה ממש ויש בזה סקילה וחטאת, יהיה מאיזה טעם שיהיה. אם מטעם ממחק כדברי רבנו תם, או מטעם קוצר, או מטעם מפרק, אם שנאמר שבעלי חיים לגבי שבת היו בכלל גידולי קרקע... או איזה טעם אחר שהוא, אי אפשר לנו להקל ראש בדבר ולהתיר איסור תורה לרובא דרבוותא, על-ידי ישראל בשבת. ודי לנו אם נעלים עין מאלה שהם מקילין לחלוב על גבי קרקע, וגם זה אין ראוי שתצא הוראה מפורשת משום תלמיד חכם מוחזק בהוראה, אבל חלילה וחלילה להרחיב עוד את ההיתר.

ואקוה בע"ה שאם נעמוד כולנו באגודה אחת לחזק את ידי החרדים על קדושת שבת קדש ימצאו גם כעת נכרים שיוכלו לחלוב ויכנסו ברשיון הממשלה למושבות וגזירה עבידא דבטלה [והגזרה בודאי תתבטל].. וקל וחומר דבר המוכרע שהוא איסור תורה ונפיק מיניה חורבא [ויהיה מזה חורבן גדול] ופרצה גדולה בזילותא דחילול שבת קודש, ודאי לא תצא הוראה כזאת מחכמי ישראל למעשה. והנני בזה ידידו עוז, דורש שלום תורתו, באהבה רבה. הק' אברהם יצחק ה"ק.

• הראי"ה קוק היה חרד לגורל הישוב החקלאי היהודי ובכל זאת התנגד לפסקו של הרב עוזיאל. מדוע

התנגד מבחינה הלכתית, ומה הפתרון שהוא הציע בענין?

ה. לראי"ה קוק היה אכפת מאד מחיזוק החקלאות היהודית בארץ, וכידוע הוא הוביל ביד רמה את היתר המכירה בשנת שמיטה. אבל בענין חליבה בשבת, הוא נאבק על כך שהדרך היחידה תהיה רק באמצעות חליבה על-ידי גוי. הוא שלל את האפשרות שיהודי יחלוב והחלב ייגר על גבי אוכל, או שיחלבו ביד שמאל ועוד היתרים מסוג זה. כך כתב כמה שנים אחר כך במכתב בי"א ניסן תרפ"ט (שו"ת אורח משפט אורח חיים סימן סד):

לאשר בקש ממני כבוד תורתו להודיע את דעתי בדבר הפרצה שנתהוהה בעוונותינו הרבים אצל אחדים לחלוב את הפרות בשבת קודש. ויש שמצאו להם היתרים דחויים שאין להם יסוד בהלכה,

למעשה, נגד ההוראה המקובלת בישראל מאז, שהחולב הוא מחלל שבת במלאכה דאורייתא, שחייבים עליה חטאת בשוגג, וכרת וסקילה במזיד. ולבד מה שהאיסור הוא חמור ונורא מצד עצמו, הוא מביא עמו עוד חילולי שבת גדולים ונוראים, ה' ישמרנו. ואם היו אלה אשר צדדו להקל רואים את התקלות הגדולות, שיוצאות מדרכי היתר כאלה בודאי שהם בעצמם היו צווחים ככרוכיא ומוחים בכל עז נגד הפרצה הגדולה הזאת. ואיני רוצה להכנס כאן, בפרטי הדברים, בפלפולים, בנוגע להיתרים המביאים לידי גיחוך, שאינם כי אם סמיות עינים כמו לחלוב על גבי אוכלים, שגם מי שישתמש בהיתר זה יתן איזה גרגרים של אוכל ועל סמך זה יחלוב מחלבה שלמה. וכן בדבר החליבה ביד שמאל, לבד מה שאין מקור כלל במלאכות, חוץ מכתובה, לחלק בין ימין לשמאל, הוא דבר שאינו במציאות המעשה כלל, כי החולבים משתמשים תמיד בשתי ידיים, ואך חוכא ואטלולא הוא לומר להם שיחלבו בשמאל. ואף על פי שאלה שנסו לגלות דעתם בעניני ההיתרים הללו הם תלמידי חכמים גדולים, שהנני מכבדם ומוקירם,³ אבל חלילה לעבור בשתיקה על דברים שהם מביאים תקלה, והפקרות בקדושת שמירת שבת קדש.

ותחזקנה ידי כבוד תורתו במחאתו נגד תקלה זו. וב"ה כל האיכרים היראים והשלמים אינם חשים לדברי הקולות, ומתנהגים ככל המבואר בדברי רבותינו הקדמונים מאז לחלוב על-ידי נכרים, או על-ידי ההנקה של הולדות, ותודה לאל אין פרץ ואין צוחה אצלם, ומעשי ידיהם עולה לברכה בארץ, ומהם יראו וכן יעשו כל אחינו בני ישראל העוסקים בעניני מחלבות, ותבא עליהם ברכת טוב.

1. במכתב אחר, בתאריך כ"ח אייר תרצ"א, כתב הראי"ה קוק שלא יתכן יישוב יהודי שאין בו גוי של שבת (אורח משפט שם):

החליבה בשבת קודש על-ידי ישראל הוא איסור גמור וחילול שבת נורא, וח"ו להורות בזה צד קולא, ואין שום דרך כי אם לחלוב בשבת על-ידי נכרי, כמו שעשו אבותינו מעולם, ובכלל אי אפשר לישוב יהודי שלא ימצאו בתוכו גם כן נכרים אחדים, לפי ההכרח של איזה דברים המותרים להעשות בשבת ויום טוב דוקא על-ידי נכרים, וחוקי תורתנו הקדושה הם בודאי יותר חזקים באין ערוך מכל מנהגי בדאות שבדאו להם אנשים, והם חיינו ואורך ימינו ויסוד תחייתנו על אדמת הקודש.

"מנהגי בדאות שבדאו להם אנשים", כונתו לעקרון של עבודה עברית, שלפי הדוגלים בה אין להעסיק גוים כלל, אף לא בשבת. לפיו, הימצאות "גוי של שבת" בכל יישוב יהודי, הוא דבר הכרחי.⁴

³ כבר אז וגם אחר כך היו רבנים תלמידי חכמים גדולים שהתירו ליהודי לחלוב באופנים שונים: חליבה על קרקע (חזון איש); חליבה על אוכל (הרב שאול ישראלי); חליבה על צבע ובלבד שהחלב ישמש לייצור גבינה (הרב צבי פסח פרנק), ועוד.

⁴ סקירה היסטורית בענין זה, ראה: חיים פלס, "בעיות החליבה בשבת בהתיישבות הדתית בארץ ישראל" ברקאי, ב [תשמ"ה] עמ' 132-108.

הראי"ה קוק נקט גם בצעדים מעשיים. הוא אסר על חברת תנובה בירושלים לקבל חלב "ממושב תל עדשים שמחללים שבת בפרהסיא בתעשית החלב" וממקומות נוספים, אך מאחר ותנובה לא נשמעו לדבריו, פרסם הראי"ה קוק הודעה יוצאת דופן בתאריך כ"ה סיון תרצ"ב (להכות שורש, עמ' 97):

אנו מודיעים בזה לכל תושבי עיר הקדש שאסור לכל בר ישראל לקנות חלב, גבינה, חמאה ושאר תוצרת החלב מחברת תנובה ירושלים, עד שישמעו לקול התורה שלא לקבל שום תוצרת חלב מהמקומות הללו עד שיקבלו עליהם להתנהג כדת תורתנו הקדושה, ויתנו על זה ערובה לפי ראות עיני בית הדין, וכל אחד יזהיר את בני ביתו שלא יכשלו ח"ו.

- לאלו הצעות להתיר לחלוב בשבת באמצעות יהודי התנגד הרב קוק, ומה הסיבה לכך?
- כיום, גם אותן קבוצות אידאולוגיות שדגלו ב"עבודה עברית", מעסיקות עובדים שאינם יהודים. מה הסיבה לשינוי?

ז. הראשון לציון, הרב יעקב מאיר, קבל את תשובתו של הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, כשתשובתו פורסמה במהדורה הראשונה של ספרו משפטי עוזיאל. במכתב בתאריך ט"ז בשבט תרצ"ה [כחצי שנה לפני פטירת הראי"ה קוק] הוא כתב (המכתב מופיע בפתח ספרו של הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, פסקי עוזיאל בשאלות הזמן):

והוד מעלת כבוד תורתו חשף את זרוע קדשו והאריך הרחיב כיד ה' הטובה עליו, בפלוגתא דר' אליעזר ורבנן, וכל מה שאמרו הראשונים וספרי האחרונים בדין זה, והעלה להתיר אם הבהמה טעונה חלב בשעור שמצטערת ומסתכנת על ידו מטעם דצער בעלי חיים דאורייתא והפסד ממון ישראל וישוב ארץ ישראל וכו'. בתנאים מוגבלים שכתב בתשובתו, ובסוף דבריו כתב כנלע"ד להלכה ולא למעשה.

והנה אני בעניי אומר: בעיקר הדין אנכי מסכים אתו להתיר ויפה דן יפה הורה, אך מיראת השבת אוסיף עוד טעמי דהתירא... תכליתו [של פעולת החליבה] להציל הבהמה מצערה. ואם היה אפשרות להצילה בדרך אחרת, לא על-ידי חליבה, היה עושה, אלא שאין דרך אחרת כי אם על-ידי חליבה. פשיטא שנקרא מלאכה שאינה צריכה לגופה, ובזה ארווח לן דבידינו עוד טעם אחד להתיר. "מלאכה שאינה צריכה לגופה" – מושג חשוב בהלכות שבת. אסור לעשות מלאכה שעושים אותה למען מטרה אחרת. למשל: אדם חופר בור בשבת בשביל שיהיה לו חול, לא בשביל ליצור בור. גם כאן החליבה היא לא כדי שיהיה חלב אלא למנוע מהבהמה צער. תנאים – ר' יהודה ור' שמעון חלקו בשאלה האם מלאכה שאינה צריכה לגופה זהו איסור תורה או דרבנן, והפוסקים חלקו ביניהם בשאלה כמו מי ההלכה. הרב יעקב מאיר צירף נימוק זה לנימוקי ההיתר של הרב עוזיאל.

מדהים לראות שעם זה שהראי"ה קוק נלחם בכל כוחו במשך כל השנים נגד היתרים מסוג אילו, הרב יעקב מאיר, עמיתו כראשון לציון, תומך בעמדות אלו.

- הסבר את נימוקו של הרב יעקב מאיר להתיר חליבה בשבת על-ידי יהודי.

ח. הרצון לשמור שבת כהלכתה במשק הרפתות, הוביל כבר לפני עשרות שנים, לפיתוח טכנולוגיות של חליבה אוטומטית גם בימות החול. הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, שהיה הרב הראשי לאחר הראי"ה קוק, ביחד עם הרב אברהם ישעיהו קרליץ- החזון אי"ש, אישרו מבחינה הלכתית את מכונת החליבה הראשונה שפעלה בשבת על-פי העיקרון של גרמא שהופעלה ברפת של קיבוץ חפץ חיים.

במשך השנים השתכללו המכונות והתפתחו מכוני חליבה שניתן באמצעותם לחלוב כמה פרות ביחד בשבת. פיתוח נוסף הוא רובוט חליבה. הפרה מגיעה בעצמה למקום החליבה, והרובוט מזהה את הפרה ומתאים עצמו אליה באוטמציה מוחלטת, ללא מגע יד אדם כלל.⁵ יחד עם זאת במקומות רבים חזרו למה שהיה מקובל בעבר - חליבה בשבת על-ידי גויים מתושבי מהארץ, ועל-ידי עובדים זרים הבאים מחוץ לארץ. הם אלו שחולבים כל ימות השבוע וגם בשבת. ניתן לומר שדבריו של הראי"ה קוק, בהקשר זה, שלא עולה על הדעת קיום משק חקלאי ללא "גוי של שבת" מתקיימים במלואם.

לפי הפרסומים של מועצת החלב, יש כיום במדינת ישראל כ-120 אלף פרות, ותנובתם גבוהה מאד בהשוואה למקומות אחרים בעולם. רוב מוצרי החלב במדינת ישראל עומדים בכללי הכשרות. על-פי ההלכה מותר לשתות ביום חול חלב שנחלב בשבת באופן אסור, אך כיום, מי שמעוניין יכול לרכוש בשווקים חלב ומוצרי חלב "מהדרין", שמשמעותם היא שהחלב לא נחלב בשבת.

תובנות לשיח ועיון

הראי"ה קוק פעל רבות למען חיזוק ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. אך לא במחיר חילול שבת. הוא טען שאין לעשות מלאכה האסורה מהתורה בשבת גם לטובת ישוב הארץ. הוא נאבק על צביון השבת בארץ ישראל גם בשל חילול שבת בתחומים אחרים (טקסי "הבאת ביכורים", משחקי כדורגל, תיאטרון וכד'). לדבריו, ל"גוי של שבת" ולשימושים הלכתיים נוספים באמצעות גוי (מכירת חמץ; מכירת בשר שנטרף לגוי,

⁵ על העקרונות של פעולות גרמא והיתרם בשבת, ראה: הרב שלמה רוזנפלד, "חליבה בשבת דרך גרמא", תחומין, יא, עמ' 170-175; הרב אורי דסברג, "חליבה בגרמא" תחומין, טו, עמ' 393-400; הרב זאב ויטמן, "חליבה בגרמא", שם עמ' 411-422.

ועוד) יש תפקיד בחיזוק הישיבה של עם ישראל בארצו. חילול שבת על-ידי יהודים הוא פגיעה בהתקדמות בנין עם ישראל בארצו.

הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, הרב יעקב מאיר ורבנים נוספים אחרים, ראו את הדברים אחרת. הם חיפשו דרכים אחרות שיהיו מעוגנות היטב בהלכה, כדי לאפשר חליבה בשבת על-ידי יהודים באופנים שונים מאשר ביום חול כדי לחזק ולבסס את ההתיישבות היהודית בארץ. הרצון המשותף של כל הרבנים שפעלו בתחום, הביא לפיתוח אמצעים טכנולוגיים משוכללים שמאפשרים לחלוב פרות בשבת על-פי ההלכה, ויחד עם זאת חזונו של הראי"ה קוק בדבר הימצאות גויים של שבת שעושים את המלאכות הנחוצות וההכרחיות מתקיימות גם יחד. ההצעות השונות לשמור שבת כהלכתה, שלא לגרום צער בעלי חיים, הרצון לחזק את ההתיישבות יהודית בארץ, הספקת חלב ומוצריו בכשרות טובה ומהודרת לכל בית ישראל, מלמדים על מורכבות ועל מגוון רחב של התמודדויות עד למציאת דרכים שמאפשרים את הדבר, ומהווים שותפות בפיתוח משק החי והחקלאות בארץ, יחד עם שפע וברכה גדולה בתוצרת החלב במדינת ישראל. "והיה ביום ההוא יחיה איש עגלת בקר ושתי צאן. והיה מרב עשות חלב יאכל חמאה כי חמאה ודבש יאכל כל הנותר בקרב הארץ" (ישעיהו ז, כא-כב).

מנהגי אבות ועדות – נוסח והגיה בתפילה, קריאת שמע וקריאה בתורה

במהלך שנות הגלות הארוכה, התחדשו מנהגים בקהילות, והדבר השפיע גם על אופן הדיבור והקריאה. האם בני תימן חייבים לשמר את ההגיה בה התפללו אבותיהם ואבות אבותיהם? האם גם בני קהילות אשכנז חייבים לשמר מנהג אבותיהם? האם רשאים לשנות? הרקע לשאלות הללו הוא הרצון לאחד את קהילות ישראל השבות לארץ לאחר שנות גלות ארוכות, וליצור מצב בו יוכלו להתפלל יחד, ולא יהיו קבוצות קבוצות.

א. הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, כתב תשובה מקיפה בענין (שו"ת משפטי עוזיאל, חלק א', אורח חיים, סימן א) שכותרתה: "דקדוק הברת התנועות ומבטא האותיות בקריאת שמע, תפלה וקריאת התורה":

עלית כנוסי הגולה לארץ ישראל, שהתעוררה בחדס ה' עלינו בתקופתנו זאת ותחיית השפה העברית בתור שפת הדבור של עם ישראל היושב בארץ שהוא מפולג לשפות גלותיות מרובות ומשונות ולמבטאים שונים, גם בשפת התורה, העמידה על הפרק שאלה הלכותית חשובה מאוד בדבר אחוד הלשון גם במבטאה. שאלה זו כשעמדה במוסדות החנוך ובשוק, קבלה את פתרונה בלי שום קושיים, בהתקבל המבטא הספרדי בשינויים קלים בתור שפת הדבור והלמוד. אבל כשעמדה שאלה זו בדבור של חובה ומצוה כגון קריאת התורה וקריאת שמע ותפילה, וכן כל הדברים שצריכים מן הדין

לאומרם בלשון הקודש אין אנו רשאים להסכים מדעתנו לכל מה שנראה יפה ומצלצל בנעימות:
אבל אנו חייבים למצוא פתרונה של הלכה זו מתוך מקור ההלכה.

- בדקו במשפחתכם. באיזו הברה מתפללים או התפללו בדורות קודמים (הסבא וקרובי משפחה מבוגרים) ובאיזו הברה אתם מתפללים? אם יש שינוי- מה הסיבה לכך?

ב. הרב עוזיאל העמיק לדון בשאלה זו על בסיס הסוגיות בגמרא במסכת ברכות העוסקת בדקדוק הנדרש בביטוי המילים של קריאת שמע ותפילה. בדבריו ציין גם פסיקה של הרמב"ם (הל' קריאת שמע, ב' ט-י):
ולעניות דעתי נראה שהרמב"ם אמר בזה שתי הלכות: א. שצריך ליזהר מדברי שבוש שבאותו הלשון, כלומר שיעתיק אותו למושג ברור ומדויק. ב. שידקדק באותו הלשון בהברת האותיות במוצא והברתם הדקדוקית. ודבר זה הוא מקובל על הדעת שלא יהא דבורו של אדם בכל קריאה של מצוה דבור מבולבל ובלתי מדויק כפטפוטי הילדים הקטנים שכל שומעם ילעג על לשונו הפגום והלקוי.
מסקנתו היא:

מהאמור יוצא דין ברור ששנוי המבטאים אינם גורמים שלא להוציא את הקורא ידי חובתו אפילו אם נניח שהוא טועה בהברתו הואיל והכל הולך אחרי כוונת הלב ובאור הענין. וכל הקורא ומדקדק לקרוא כהוגן באותה ההברה שהוא רגיל או שבוחר בה יוצא ידי חובתו, ואפילו הב"ח לא קאמר אלא שחייב מן הדין ליזהר בהם שאם לא נזהר נענש, וכל אדם שהוא מדקדק בהברה זו או אחרת מתוך מחשבה שזהו הבטוי הנכון והרצוי בודאי שאינו ראוי לענש אלא לשכר טוב מאת ה' שלא ימנע טוב להולכים בתמים.

- על-פי הרב עוזיאל, מדוע שינוי ההברה או המבטא אינו מעכב, והמתפלל באופן זה יוצא ידי חובה?
ג. הרב עוזיאל דן האם הדקדוקים הללו בקריאת שמע הם גם בתפילה ובחזרת הש"ץ, ולפי דבריו:
אם היה לשונו ערוך אצל השומעים שגם הם מדברים כמותו מותר לכתחלה למנותו שליח צבור שהואיל וכולם מדברים כמותו, זהו דקדוקה של השפה אצלם, ושליח צבור זה הוא מדקדק בלשונו בחתוך אותיות והברת תנועותיהם לפי מבטא מדוקדק של מקומו. ... דון מינה בנידון דידן שהשפה המדוברת בבתי הספר ובאספות עם היא בהברה ספרדית ודבר זה הולך ומתפשט לא רק בארץ אלא גם בגולה. וכיון שכן מותר למנות שליח צבור המדבר וקורא בהברה זו כדי שתהיה קריאתו מובנת ונעימה לאוזן שומעיו. ומכאן ראייה למה שכתבתי לעיל, דמה שאמרו להצריך שידקדק בקריאתה, היינו לפי קבלתן והרגלן המלולי והדבורי וכל שמדקדק בכך יוצא לכתחלה לדברי הכל.
לאחר מכן דן הרב עוזיאל בשאלה האם יש בשינוי המבטאים משום "אל תטוש תורת אמך" או "שאל אביך ויגדך", שזהו יסוד כל תורת המנהגים:

ולע"ד נראה שאין בזה כל צד אסור משום דמנהג זה עיקרו אינו דבר אסור וכמו שהוכחנו לעיל מדין קרא ולא דקדק באותיותיה יצא הרי שגם במקום שנהגו במבטא זה או אחר לא החמירו בו לומר שאם קרא את שמע במבטא אחר ושלא בדקדוק שלא יצא ידי חובתו, וכיון שכן אין בבטול מנהג זה משום אל תטוש תורת אמך

וכן כתב מהרשד"ם ז"ל בתשובותיו (או"ח סי' לה') בשם החתם סופר בשם רבותיו הגאונים מהרנ"א [הרב נתן אדלר] והפלאה [הרב פנחס הלוי איש הורביץ], שעברו לפני התיבה והתפללו בנוסח ספרד אף שהצבור כלו התפללו בנוסח אשכנז. ועוד נראה לע"ד לומר: שאין בזה משום אל תטוש תורת אמך, הואיל ושנוי מנהג זה אינו רצוני, אלא הכרחי שמתוך ששפת הצבור בבית וברחוב וביחוד באספות עם כלליות היא במבטא ספרדי שכלם התנהגו בו מרצונם מוכרח הדבר לשנוי המבטאים בבית הכנסת כי אי אפשר לו לאדם לשנות את דבורו מדבור הרגיל בו בכל יום לדבורו בשעת התפלה, מה יעשה הדור הצעיר שהתחנך בבתי ספר שבארץ ובגולה המלמדים כל למודיהם בשפת קדשנו במבטא ספרדי ואלה לא ידעו מעיקרו המבטא האשכנזי ואי אפשר להם לבטא אותו בשפתותיהם ולכן לאלה נעשה מנהג אבותיהם שכוח מהם ואין הם משנים אותו אלא שהוא השתנה בפיהם מעיקרו ובכגון זה מסתברא לומר שאין זה בגדר "אל תטוש תורת אמך".

עוד הרחיב שם הרב עוזיאל לדון: "אם מבטא זה שאנו קוראים אותו מבטא ספרדי הוא מקורי או שהוא מבטא משובש ומוטעה. ואם כן אין לנו להחזיק בטעות ושובש: אלא לשוב אל שפתנו המקורית בנעימותה המיוחדת לה בטבעה." מסקנתו היא:

שאינן ביכלתנו כעת להורות הוראה מסוימת בבחירת מבטא זה או אחר ואין ביכלתנו גם לומר שהקורא במבטא אחר מזה שקבל מאבותיו ורבותיו לא יצא ידי חובתו ונכשל באל תטוש תורת אמך. אולם אין זה פוטר אותנו מלדון בהלכה זו לעומקה ולקבוע בכנסיה של חכמים ומלומדים את דקדוקה של השפה בקריאתה שהיא תהיה מאוחדת בכל בתי כנסיות ובתי מדרשות, אמנם אחרנו המועד ועתה עומדים אנו לפני עובדא שאי אפשר להשיבה אחורנית אבל מוטב שלא נאחר עוד יותר, וכן עשו אבותינו הראשונים בתקופה דומה לתקופתנו. אעפ"י שהפזור לא היה גדול וממושך כפזורנו אנו, וכן נאמר בקבלה "ויקראו בספר בתורת האלוקים מפרש ושום שכל ויבינו במקרא" (נחמיה ח', ח) 'ויקראו בספר תורת אלקים' - זה מקרא, 'מפורש', זה תרגום, 'ושום שכל' - אלו הפסוקים, 'ויבינו במקרא', זה פסוק טעמים, ואמרי לה אלו המסורת, ואלה הם דברים ששכחום וחזרו ויסדום" (מגילה ג', עא'; נדרים ל"ז, עב'. ועיין שם בפירש"י, רא"ש ור"ן בביאור מקרא סופרים) ואף אנו הקטנים בדורנו על יסוד מאמרם של רז"ל שאמרו אין לך אלא שופט שבימיו, נתכנס לשם מלוי חובתנו בשעה זו בתקוה ואמונה כי ה' ינחנו בדרך אמת.

• מה הן הסיבות בגללן קבע הרב עוזיאל שאדם יכול להתפלל בנוסח העברית המדוברת, ואין כאן

בעיה של "אל תטוש תורת אמך"?

אין תאריך על תשובתו של הרב עוזיאל, ולא ידוע מתי כתב אותה. כשהתפרסמה התשובה בספר משפטי עוזיאל, כתב לו הרב יעקב מאיר דברי ברכה (בתאריך ט"ז בשבט התרצ"ה):

לכבוד ידידי חמודי הרב הגאון מבני ציון היקרים זר"ק בנש"ק כקש"ת [זרע קדש, בנם של קדושים, כבוד קדושת שם תפארתו] מוהר"ר [מורנו הרב ר'] בן ציון מאיר חי עזיאל שליט"א, ראב"ד וראש הרבנים לתל אביב ויפו ת"ו.

ר. מ. נ. [רב מאד נכבד]

נעתרתי ברצון רב לבקשת כת"ר לעיין בגליונות ספרו החשוב רב האיכות והכמות שמעב"ת הולך ומוציא לאור, הכי קרא "משפטי עזיאל". וראיתי לשמחתי תשובותיו היקרות על השו"ע לחלקי או"ח ויו"ד בשיטה ברורה וסדר נאה הכל ערוך בטוב טעם ודעת בהרצאה בהירה ושפה צחה ומדויקת כיד ה' הטובה עליו.

עינתי ביחוד בסימן א' על דבר שנוי ההברות והמבטאים. עצם חקירה זו משכה תשומת לבי באשר כי זו היא שאיפתי מאז ומתמיד למצוא דרך אחדות וכנוס פזורי האומה והחיאת שלמה של שפת קדשנו בפי בנינו בבטויה ודקדוקה, ובאחדות זו אני רואה אתחלתא דגאולה. דרך הסברא שאחז בה כת"ר בהשענו על מקורות רבותינו הקדומים ראשונים ואחרונים ראויה לתהלה משום שיש בה להפרות המחשבה העיונית ולפתוח דרך סלולה לפני החכמים והסופרים העוסקים בשאלה זו שהוא רבת ערך ורבת האחריות. ונכונה היא לדעתי מסקנתו של כת"ר לכנס כנסיה לשם שמים של רבנים וסופרים לדון בשאלה זו בהקפה ועמקה כדי לקבוע הלכה ברורה ומקובלת, כי ענין נכבד זה אינו יכול להיות נתון להכרעת יחידים באשר הוא נוגע לגורלו של קנין לאומי גדול החיאת שפת קדשנו ולשומה בפי בנינו בצלצולה המדויק והברור, ואחוד כל כנוסי פזורנו בבית הכנסת ובתי המדרש במבטא מאוחד ומבורר. אני מקוה שבחמלת ה' עלינו ישוב אחוד ללשוננו זה גם בכל תפוצות גלותנו.

הרב יעקב מאיר תמך במסקנתו של הרב עוזיאל ואף ראה באחדות ההגיה בתפילה ובקריאת שמע החיאה של שפת הקודש, ואתחלתא דגאולה. הוא לא הוסיף דבר בדיון ההלכתי, אך הסכים ושיבח מאד את דברי הרב עוזיאל לכנס רבנים שיכריעו בדבר.

באותה עת, גם הראי"ה קוק קיבל את ספרו החדש של הרב עוזיאל, והתייחס אף הוא לתשובה זו בענין ההגיה בתפילה ובקריאת שמע (שו"ת אורח משפט, אורח חיים, סימן יח). מענין גם ללמוד על ההערכה הרבה

והשבחים הרבים שהראי"ה קוק הרעיף על הרב עוזיאל, עם זאת שהוא חלק עליו גם בענין זה (כפי שהובא לעיל – חליבה בשבת). תאריך התשובה הוא כחצי שנה לפני פטירתו של הראי"ה קוק:
ב"ה עיה"ק ירושלים תובב"א י"ד שבט תרצ"ה. ישאו הררי קודש ברכות עולמים לכבוד ידידי וחביבי פחתי ובריבי הרב הגאון המובהק מאיר ומזהיר רב פעלים מורנו הרב בנציון מאיר חי עוזיאל שליט"א, ראש רבני מחוז יפו ת"א ת"ו.

שלו' בכפילא לעילא ולעילא. ידידי היקר,
תודות מרובבות אתן לכבוד תורתו על גליונות הקודש, אשר הואיל בטובו לשדר לן [לשולח אלי] שופריה דספרו [ספרו הטוב] הנעלה משפטי עוזיאל ההולך ואור בדפוס. נעמו לי הדברים היוצאים מלב ישר הוגה משרים כהדר"ג [כבווד הדר גאון] חביבי שליט"א, אשר מאז נתאגדנו יחד לעבוד עבודת הקודש שכם אחד למשא עם ה' היושב על אדמת הקודש, גדלה ועצמה אהבת אמונים המקשרת את נפשותינו בחבת קודש של תורה ויראת ה' טהורה, באהבת אומן לחבת ארץ קדשנו לבנינה וישובה ולחיזוק ידי בניה בניה ונוטרי כרמיה, להופיע באור אש דת על כל נושאי דגל הבניה והגזרה, במערכות הצעדים של צמיחת קרן ישועת עם עולם, אשר הואיל צור ישראל להראות לעמו בתקופת ימינו אלה, שהננו מקוים שכבר הגיעו הימים של אחרית הזעם, ובחסדי צור ישראל יאיר פניו לעמו ויחזק לב בנים המשתוקקים לשוב אל נוח קדשם, לאמץ חילם ולרומם קרנם בכבוד על נחלתנו הקדושה, ומה טובו ומה יפו לנו כל מפעלות קודש על שדי התורה והמצוה אשר ירעיפו טללי חיים על קיבוצינו בארץ חיים. ועבודת ידידי הנאמנה, הניה לי תמיד למשיב נפש וששון לב, ועתה הגדיל עשות בספרו היקר, אשר הוא מלא על גדותיו חכמת ודעת באורח חיים סלולה, אשר יחד חוברה לה הגיון קודש בעומק ורוחב ובסדר ישר דבר דבור על אפניו בהליכות עולם לנו, ומבין שורותיהם יצהירו גם כן אהבת איתן לבנין ארצנו הקדושה וחפץ לב נאמן לרוממה ולשגבה ועם כל זה הדברים רצופים בחכמה ועקב ענוה, להעיר על הדברים שהם צריכים בירור בקיבוץ חכמים, לענדם עטרות לראש מפעלותינו בקודש, ועל פיהם יקומו דברים מוחלטים בהלכות מאוששות בעה"י, אשרי שלו ככה ומה' ישא ברכה להשגיא פעליו ולהכביר מעלליו הטובים ונאמנים ויזכה להפיץ קרני אורו על פני תבל, למרבה הדעת ותושיה לרוב יודיע בחכמת לב, כיד ה' הטובה עליו, להגדיל תורה ולהאדירה.

והנני בזה להעיר על דברי קדשו במה שהעלה בתשובה הראשונה בספרו הבהיר שאין בשינוי המבטא משום אל תטוש תורת אמך, שהוא שלא כפי מה שנתפרסמו הדברים ממני, בענין שאלת שינוי המבטא, אשר נשאלתי מצד אחינו רבני התימנים. והנה הדברים הם מקוצרים גם בדברי גם בדברי כבודו תורתו, שראוי לבארם.

כי בכל אופן שהוא הכל מודים שאם באנו לשנות מנהגי אבות במקום שיש חשש של מחלוקת, שזה היסוד שהכל תלוי בו במנהגים כמשנתנו השלימה בפרק מקום שנהגו [משנה פסחים פרק רביעי].
ואל ישנה אדם מפני המחלוקת שזהו איסור גמור.

הראי"ה קוק האריך לדון בחובה לשמור מנהגי אבות, ובסוף דבריו כתב:

והרי באמת ישנה חומרא גדולה במנהגי ישראל, וידוע שכמה גדולים האריכו בדברי הירושלמי בפרק הפועלים (בבא מציעא ז', א) במה שאמרו מנהג מבטל הלכה, שיש בזה הרבה פרטים, אלא שישנם סוגים שונים במנהגים, וכל מנהג שלא הונהג על-פי ותיקין אין חוששין לו. כאן בנידון דידן בענין קבלת המבטא חלילה לומר שלא הותקן על-פי ותיקין, שהרי חכמי דורות גדולים וקדושי עליון נהגו בכך ואיך זה נאמר לנהוג בהם זלזול ולשנות את קבלתם. והרי אפילו בניגונים ובפיוטים כתב הרמ"א בשם מהרי"ל (אורח חיים ס"י, תריט) ואל ישנה אדם ממנהג העיר אפילו בנגונים ובפיוטים שאומרים שם, ולא מצאנו בדברי מרן הבית יוסף בשולחן ערוך שאומר נגד דברי הרמ"א הללו...
ויש להאריך הרבה בכל פרטי המנהגים וגדריהם, אבל זהו דבר פשוט שאי אפשר לעשות את המנהגים כעיר פרוצה, שכל אחד ישנה כחפצו או כפי רוח הזמן שלא מדעת חכמים אפילו במנהגים הקלים. ...ועל כן לא מפני שהונהג בדיבור החול מבטא מיוחד הרינו צריכין לשנות בדרך הוראה את המבטאים האחרים המקובלים אצל כל עדה ועדה מהעדות הקדושות שלנו גם בעניני התפילות וכל עניני תורה ומצוות התלויים בביטוי שפתיים, עד אשר יערה עלינו רוח ממרום בבא גואל צדק ושב שופטינו כבראשונה ויועצינו כבתחילה, ואז נדע איזה דרך ישכן אור להשיב לכל עם ה' חקה אחת בלא שינוי ופילוג דיעות ומנהגים, ועץ יהודה ועץ אפרים יהיו לעץ אחד במהרה בימינו אמן".
וכבר כתבתי בתשובה שם שדברי חכמים צריכין להיות בנחת נשמעים וחלילה לעשות בזה מחלוקת, כי איך שיהיה עומק הדין בזה הלא "גדול השלום" [על-פי יבמות סה, עב].
והנני בזה חותם בכל חותמי ברכות לכת"ר וכל אשר לו ישגא חילו ויאיר אורו בהילו. כנפשו היפה ונפש ידי"ע [ידידו עוז] דוש"ת [דורש שלום תורתו] באה"ר [באהבה רבה] מהר הקודש מירושלים.
הק' אברהם יצחק ה"ק.

• מדוע התנגד הרב קוק לדבריו של הרב עוזיאל? מה היה חששו?

הראי"ה קוק כתב תשובה נוספת בענין זה, כשנתיים וחצי לפני תשובה זו (שו"ת אורח משפט, אורח חיים, סימן יז). שם הוא דן בהרחבה בסוגיות במסכת ברכות בענין דקדוק הקריאה בקריאת שמע, ומסקנתו היא שאסור לשנות המבטא:

כמה זהירות אנו צריכים שלא להכנס לכתחילה בכלל 'קרא ולא דקדק באותיותיה', שמי שמשנה מהמבטא המקובל בעדתו מאבות הראשונים הרי הוא נכשל בזה כמו שכתבתי. וביחוד מי שמשנה

מהמבטא התימני המוחזק אצלם מדורות הראשונים, שהוא המדויק שבמבטאים כמפורסם, שבודאי אסור לעשות כן...

ואף על פי שהורגל פה בארץ ישראל ליתן יתרון להמבטא הספרדי, זהו רק שיש לו איזה חן ויופי מיוחד, אבל עיקר יתרון מבטא הוא דיוקו בחילוק האותיות והנקודות, ובזה המבטא הספרדי אינו מגיע גם להמבטא האשכנזי, וקל וחומר שהמבטא התימני הוא משובח מכולם, שמדקדק לחלק הרבה בין כל אות ותנועה בדיוק נמרץ, חלילה למי שהוחזק בו לעזוב אותו ולהחליפו במבטא אחר פחות מדויק ממנו בכל דברים שבקדושה. חוץ ממה שאין הקבלה של המבטאים גרועה מכל הקבלות של עניני הוראה, שכל אחת מהעדות מחויב הוא לקיים "אל תטוש תורת אמך", כמו שהדבר נהוג ועומד בעניני איסור והיתר ועניני חיי משפחה, בין לקולא בין לחומרא, וחלילה לפרוץ בזה פרצות, כי קבלת אבות היא קיומה של תורתנו הקדושה, ו"שאל אביך ויגדך" כתיב, ולרב נחמן (שבת כג ע"א) כל מילי דרבנן מהאי קרא ילפינן לברך עליהם וצונו [מפסוק זה למדנו על נוסח הברכה "וציוונו" בכל המצוות שמדרבנן]. על כן הנני בזה מחזק ידי עושי מצוה, להשתדל בכל מאמצי כח ובדברי חכמים בנחת נשמעים, שלא לשנות את המבטא המקובל בכל מקום, וביחוד בעדת קודש אחינו התימנים, דהשינוי אצלם חמור טפי כמו שכתבתי. ואם נבוא לדון בעניני המוסר הפנימי מה שכתבו חכמי אמת בקדושת התנועות ודקדוקי האותיות והמוצאות יארכו הדברים מאד, והכל עולה למקום אחד שחלילה לשליחים בקודש לשנות ממבטא מדויק ומקובל מאז למבטא ואין למדים בזה ממה שאחרים עשו כן שלא ברצון חכמים.

והשם יתברך יהפך שפה ברורה במהרה לכל העמים לקרוא כולם בשם ה', והיה ה' אחד ושמו אחד, וישראל גוי אחד בארץ יאושר על-ידי אורו של משיח צדקנו בשוב ה' שבות עמו וישיבו שופטינו כבראשונה ויועצינו בבתחילה, וכל ישראל יעשו אגודה אחת בלא שום פירוד ושינוי כלל, על-פי הוראת בית דין הגדול אשר ישב בלשכת הגזית בבית קדשנו ותפארתנו שיבנה במהרה בימינו.

ממכלול הדברים למדנו שהראי"ה קוק טען שיש לשמר את מנהגי האבות בהגיה בתפילה, ושלל את האפשרות לבחור לשנות, עד שיקבע נוסח אחיד לכל עם ישראל, בעוד שהרב עוזיאל והרב יעקב מאיר תמכו מאוד באפשרות שהכל יתפללו ויקראו בהגיה של בני קהילות ספרד. כאמור הרב יעקב מאיר אף ראה בזה מהסימנים של אתחלתא דגאולה.⁶

⁶ גם רבנים ראשיים אחרים התייחסו לסוגיה זו: הרב יצחק הלוי הרצוג, שו"ת היכל יצחק, אורח חיים סי' א, ג; הרב איסר יהודה אונטרמן, הובאו דבריו בספר כתר אפרים עמ' שס: "בימינו אלה שנתוספו מאות אלפים מאחינו בית ישראל שלא שמעו מעולם רק הברה ספרדית, כמו שנהוג באה"ק, ושני דורות חונכו רק על-פי ההברה הספרדית, לא יתכן לשלול מהם את הזכות לקרות ולהתפלל בהברה שגודלו וחונכו בה, והרי גם המתפללים במבטא אשכנזי, יכולים היום להבין היטב את קריאת התורה והתפלה במבטא ספרדי, מאחר שבכל יום שומעים את המבטא והצלצול הספרדי, בשיחות, נאומים, וחדשות היום, וכו'"; הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר חלק ו אורח חיים סימן יא כתב: "כלל העולה, שאשכנזי שחונק על-פי המבטא הספרדי יוכל להמשיך במנהגו זה, ואין בזה שום חשש משום אל תטוש תורת אמך". בשו"ת יחוה דעת ג, סי' ו כתב שבני קהילות ספרד צריכים להמשיך במנהגם. הרב שלמה גורן, בהיותו הרב הראשי לצה"ל, קבע שהסידור שיחולק לחיילים יהיה בנוסח אחיד, שהיה נוסח ספרד, שהוא בין נוסח אשכנז לנוסח ספרדי. אך

לאחר עשרות שנים מאז אותם דיונים, התמונה היא שההגיה בקריאת שמע, בתפילה ובקריאת התורה של בני קהילות ספרד, הוא כמו העברית המדוברת כיום. חלק ניכר מיהודי תימן שומרים על ההגיה שלהם. בציבור חרדי בני קהילות אשכנז, נהוג עד היום לקרוא קריאת שמע, להתפלל ולקרוא בתורה בהגיה אשכנזית, אם כי יש הבדל בין ההגיה של חסידים לבין ההגיה של ליטאים. בציבור בני קהילות אשכנז השייכים לציונות הדתית נהוג להתפלל בהגיה עברית, כמו בני קהילות ספרד. יחד עם זאת, בשל החיבור והקירבה שיש בין בני עדות שונות בערים ובישובים, בצבא ובמקומות עבודה, רבים התרגלו לנוסחים השונים, והם מרגישים בנח ובודאי בתפילות יום חול גם כשהחזן מתפלל בנוסח שלו שאיננו תואם את הנוסח של המתפלל.⁷

תובנות לשיח ודיון

הראי"ה קוק סבר שאין לשנות נוסח אבות בתפילה. שמירת הנוסח היא המשך הקשר הישיר לדורות הקודמים "אל תיטוש תורת אמך". הרב בצמ"ח עוזיאל והרב יעקב מאיר, ראו את השינויים המתחוללים בשל תחית השפה העברית והתנהלות הדור הצעיר שמאמץ את התפילה בעברית מדוברת כמו בני קהילות ספרד, ואשר על כן, חיפש דרך לעגן את ההתנהלות הזו על בסיס ההלכה. הדיון בנוסח ההגיה של התפילות והברכות – האם מותר\אפשר לשנות ממה שהיה נהוג בעדה ובמסורת אבות הוא סעיף אחד מתוך דיון רחב יותר על שמירת מנהגים ומסורת אבות. מדובר על כאלו שיש להם בסיס ועיגון הלכתי, שהם בסיס קיומי לאורחות החיים על-פי תורה ומצוות. במשך הגלות הארוכה, נוצרו מנהגים רבים בעדות השונות שהיו מפוזרות על פני תבל, וכעת בימי שיבת ציון כשכל העדות מתכנסות ובאות לארץ ישראל, ניתן להתמודד עם אתגר זה בשני אופנים:

א. כל עדה תשמור על מנהגיה וכך ייווצר פסיפס יפה של מנהגים ומסורות.

ב. ליצור מנהג אחיד המבוסס על המכנה המשותף הרחב ביותר של כל בני העדות.

שני האופנים הללו מורכבים שכן יש מנהגים סותרים (קטניות בפסח; ימי הסליחות לפני ראש השנה, ועוד) ומנהגים שיש כלפיהם רגש וחיבה מיוחדת וקשה לשלב אותם יחד עם אחרים (פיוטים וניגוני תפילות; מאכלים ייחודיים בחגים וכד').

לאחר עשרות שנים של קיבוץ גלויות בארץ, נראה שעדיין נשמרים מנהגי העדות בתחומי הלכה רבים (בעיקר בהקשר של מועדים – פסח ומימונה ועוד), וגם במה שנוגע לתפילה. בכל עיר יש בתי כנסת לעדות

לימים העניין הזה פסק, ובצה"ל נמצאים סידורים, כל אחד לפי עדתו; הרב אליהו בקשי דורון, ש"ת בנין אב, א, אורח חיים סי' ז הורה שכל אחד ישמור על מנהגו בבית הכנסת. מאמר מסכם בעניין זה: הרב צבי אילני, "שינוי מנהג אבות ומנהג המקום בנוסח התפילה ומבטאה", מנחת אהרון, עמ' 263-279.

⁷ במכתב שנכתב בחודש טבת תרצ"ה (מופיע אצל: הרב צבי יהודה קוק, לנתיבות ישראל, ב, עמ' רג), זמן קצר לפני שכתב את התשובה לרב בצמ"ח עוזיאל, השיב הראי"ה קוק לחבר פלוגת ההכשרה של תנועת תורה ועבודה בפרשבורג, שראוי ששליח הציבור יתפלל כפי הנוסח של רוב המתפללים, וכל יחיד יתפלל בנוסח המקובל מאבותיו.

השונות. יחד עם זאת, יש היכרות גדולה יותר של בני העדות בשונות אלו לאלו, בכל הקשור למנהגים, ולנוסחים. בני ובנות עדות שונות נישאים אלו לאלו, וההיכרות והקירבה גדלים. קיבוץ הגלויות אינו רק בהגעה לארץ ישראל, אלא בקירבה גדולה ובחיבור מעמיק יותר לבאים מכל ארבע רוחות השמים. נזכה בעזרת ה' לקיום נבואת הנביא יחזקאל, שהזכיר הראי"ה קוק בדבריו:

"דבר אלהם כה אמר ה' אלוקים הנה אני לקח את עץ יוסף אשר ביד אפרים ושבטי ישראל חברו חבריו ונתתי אותם עליו את עץ יהודה ועשיתם לעץ אחד והיו אחד בידי" (יחזקאל ל"ז, יט).